

ВІДГУК

на кандидатську дисертацію
Мартинчук Світлани Вікторівни
«Промисловий розвиток Волинської губернії наприкінці
XVIII – на початку ХХ ст.» (Луцьк, 2016. – 289 с.),
подану на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук за спеціальністю
07.00.01 – історія України

Питання, якому присвячена дисертація, небезпідставно викликає підвищений науковий інтерес тому, що на Волині справді зійшлися різні практики західноєвропейського та російського господарювання. А також тому, що історики, захоплюючись дослідженням націотворчих процесів, надовго випустили з виду працю, як, цілеспрямовану діяльність людини, на перетворення предметів природи і пристосування їх для задоволення власних потреб. Зокрема ручну, фізичну, з якою тривалий час пов’язане життя не одного покоління і в середньовіччі, і в індустріальну епоху, та й в нинішній час. Це люди, працюючи творили предмети побуту, в тому числі і високохудожні вироби. Саме вони під час праці формували виробничі і суспільні стосунки. Неважко помітити, що сьогодні цієї темою займаються одиниці, серед яких Мирон Капраль, Оксана Карліна та ще кілька істориків, але переконана, що питаннями праці та її організації найближчим часом буде приділятися значно більше уваги.

Підкупляє глибокий аналіз історичної спадщини попередників, до якого вдалася Світлана Мартинчук аби виявити тенденції досліджень, їх проблематику та з'ясувати лакуни, які залишилися поза інтересом наукової спільноти. Такий підхід дозволив їй чітко визначити своє місце в історіографічному потоці та зосередитися над тими питаннями, які все ще залишаються невивченими та залучаючи які, можна по-новому оцінити історичне минуле Волині. Цілком резонно авторка говорить про необхідність звернення до досліжень зарубіжних істориків, які не були «вражені» радянською історіографією й демонструють власні підходи до вивчення обраної теми (с. 14). З цим, звичайно, не можна сперечатися, а лише рекомендувати авторці конкретизувати їх на прикладі наукових сюжетів у власній дисертації. Взяти хоча би дослідження сучасного історика Гріффітс Девіда, який зосередився на відсталості російської економіки, которую зауважила Катерина II і вслід за нею всі імператори намагалися її долати, позичаючи європейський досвід врядування (*Гриффитс Д. Восприятие отсталости в XVIII веке: проекты создания третьего сословия в екатерининской России // Его же. Екатерина II и её мир: Статьи разных лет.* – Москва, 2013).

Позитивної оцінки заслуговує характеристика джерельної бази і не стільки за її значне залучення, а за вдалу спробу поділитися методами її опрацювання, що особливо важливо для статистичних джерел. У цьому підході дослідниця продемонструвала розуміння статистики не як простого цифрового виміру певних величин і явищ, а статистики як науки. Вона показала і її недоліки, серед яких відсутність чітких критеріїв для оцінок фабрик і заводів. Не можна не відмітити звернення Світлани Мартинчук до вивчення місцевих архівних фондів, які до неї практично не вивчалися дослідниками, що надає її роботі не лише вагомості, а й наукової достовірності та переконливості. Звертає на себе увагу й оцінка інформації з «Волинських губернських ведомостей», яка ж, звичайно, відображала

уподобання редакторів, що є актуальним при врахуванні людського фактору на появу її в газеті та значимість тих чи інших фактів (с. 34).

Однак не можу до кінця погодитися з оцінкою такого їх виду, як особисті джерела (с. 35). Не відкидаю того, що вони можуть містити певні об'єктивні дані, але їх значимість полягає в іншому. Вони дозволяють відстежити оцінку конкретних людей щодо розвитку господарства, їхнє розуміння свого покликання й того часу, в якому їм довелося жити і творити своє буття.

Напрочуд змістовним виявився підрозділ про методи дослідження, зокрема про такі базові підходи як цивілізаційний та модернізаційний. Їм обом дано стислу характеристику та зауважено, що останній є на сьогодні популярним у європейській та світовій історичній думці і що саме він став основою успішного руху суспільства від аграрного до індустріального стану (с. 36-37). Таке ж розуміння авторка демонструє і при аналізі інших дослідницьких методів та їх результативності, як і змістового наповнення основних термінів і понять, що нею були залучені для виконання дисертаційного проекту.

Власне безпосереднє дослідження промислового розвитку краю Світлана Мартинчук починає з аналізу його природно-географічного положення та політичного становища, а також адміністративно-територіального поділів, чим її робота вигідно відрізняється від аналогічних. Залежність розвитку промисловості Волині від природи та географії нею пояснено добре, але вмотивованість політичного становища та адміністративно-територіального – бажає кращого. Дисертантці вдалося шляхом аналізу статистичних даних відобразити соціально-економічну та етнічну його складову та з'ясувати чим вона відрізнялася від великоросійських та річнополітських міст.

Піддаючи сумніву становий поділ суспільства в Російській імперії, авторка звернулася до визначень стану, що його запропонував О. Д.

Градовський (с. 66), хоча слід було керуватися «класичним» автором, а саме О. В. Ключевським, а з сучасних – використати концепцію московського історика О. Б. Каменського, який ділив суспільство на привілейовані і непривілейовані стани. Попри це, авторці все ж вдалося показати, яким строкатим був становий поділ на Волині, як і заходи верховної влади наблизити його до російського взірця.

Цілком логічним є в дисертації дослідження нормативно-правового регулювання промислового виробництва, яке авторка розпочала з катерининського ремісничого положення 1785 р. та Статуту цехів 1797 р., укладеного за Павла I. Вонай прийшла до оригінального висновку, що їх зміст практично не змінився, незважаючи на появу промислових статутів. Вартісним виявився аналіз законодавства про регулювання відкриття фабрик і заводів з характеристикою механізмів оподаткування, державних інституцій, які цим займалися (с. 82), що само собою актуалізується сьогоднішнім станом підприємницької діяльності в Україні.

Безперечно, успіхом роботи є дослідження цехового ремесла на Волині із залученням для його з'ясування значного первісного фактичного матеріалу. Дослідниця вказала на існування мережі цехів з їх поділом на християнські та юдейські, простежила як і коли формувалося їхнє станове самоврядування. Для цього їй довелося зупинитися на цехах кожного міста окремо, бо як відомо, у створенні цехів російська держава відступала від адміністративно-територіальної вертикалі, практикуючи горизонтальний мережевий принцип їх структурування, коли цехи одного міста підпорядковувалися міській ремісничій управі.

Світлана Мартинчук переконливо доводить, що міста і містечка Волині демонстрували розвинений цеховий устрій, який базувався радше на традиції, аніж на законодавчому регулюванні держави.

В оцінці діяльності цехового устрою цілком поділяю авторські висновки. Однак з одним із них мені важко погодитися. Йдеться про час

ліквідації цехового устрою на Волині. Як відомо, до його першого впорядкування з частковою ліквідацією верховна влада приступила в 1852 р. Наступні обмежувальні заходи уряд здійснив на північному заході держави. За висновком Державної ради від 4 липня 1866 р. в містах і містечках остзейських губерній, у Нарві та Санкт-Петербурзькій губернії хоча й залишалися цехи, водночас дозволялося, не записуючись до них, самостійно займатися будь-яким ремеслом та засновувати промислові підприємства.

Наступним історичним регіоном став Південно-Західний край, коли київський, подільський волинський генерал-губернатор О. Р. Дрентельн, з'ясувавши чисельний, етнічний та географічний виміри ремісничого стану, прийшов до висновку про перехід на спрощене ремісниче управління. Воно відбулося 1887 р., внаслідок чого цехи перестали існувати і відтоді кожний ремісник напряму підпорядковувався ремісничій управі. На авторський висновок про ліквідацію цехового устрою вплинули праці московського історика-економіста Костянтина Пажитнова, який, однак, практично не з'ясовував регіональні особливості цехового ладу.

Не можна сказати, що рішення регіональної влади ліквідувати цехи в краї сприймалося однозначно. Як виявилося, луцьких ремісників таке рішення не влаштувало. Вони числом 45 осіб тоді ж, у 1887 р., оскаржили його в міністерстві внутрішніх справ та обґруntовували збереження цехів тим, що в Луцьку засновано окружний суд; число містян постійно зростає; місту вони потрібні, а тому просять відкрити ремісничу управу їхнім коштом, і що вони вже самостійно провели вибори, обрали цехових старшин та голову ремісничої управи. Проте на їхню пропозицію волинський губернатор навіть не відповів, оскільки справа була, на його думку, вирішеною. 10 червня 1887 р., згідно з вимогою генерал-губернатора краю, він закрив усі ремісничі цехові органи, залишивши лише у Житомирі спрощене ремісниче управління (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 551, спр. 65, арк. 100-101).

Серед важливих питань піднятих здобувачкою стало й місце кустарного виробництва, яке історики воліють скоріше не досліджувати і не помічати, як масового явища. Однак, як доводить Світлана Мартинчук, даремно. Свого часу знаний економіст Леонід Яснопольський високо його оцінив і вказав, що ним скористалися земства, піднімаючи зайнятість місцевого населення та підвищуючи його добробут (Яснопольский Л.Н. Рецензия на книгу С.И. Лысенко «Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии». – Х., 1904. – С. 2) . Однак, як стверджує авторка, державна влада спершу мало приділяла цьому уваги (с. 113) й не відносила кустарів до класу підприємців. Тим не менше, промисли успішно забезпечували місцеве населення роботою і відповідно прибутками, адже ними займалося достатньо велика частка населення.

Наступним етапом модернізації в індустріальну епоху, як стверджує дослідниця, стає поширення мануфактури, під час якого Волинь демонструвала і загальноєвропейські, і регіональні тенденції розвитку. Для характеристики цього виробництва Мартинчук вдалася до з'ясування їх зародження, класифікувала за формулою власності та за використанням найманої праці. З великим інтересом сприймається дослідницький текст про технічні засоби мануфактур та як вони сприяли розвитку певних галузей. Їх локалізація також складає суттєвий науковий доробок дисертантки. З великим зацікавленням сприймається інформація про мануфактуру князя Чарторийського, зокрема його фарфоро-фаянсові фабрики. Навіть прості із підрахунками переліки підприємств дозволили авторці стверджувати про динаміку наростання модернізаційних процесів, що відбувалися на Волині ранньомодерного періоду, з визначенням власників, котрі представляли доволі широку соціальну групу місцевої людності.

При дослідженні фабрично-заводського виробництва дисерантці довелося пояснювати специфіку обліку фабрик і заводів в Російській імперії аби уникнути помилок та досягнути більш-менш реалістичної картини.

Аналізуючи їх кількість, локалізацію, число робітників, виробничі потужності, відзначаючи динаміку наростання вона пояснює чинники, зокрема й інтереси різних соціальних груп та верст населення, котрі вплинули на розвиток промисловості краю. Варто відзначити, що дослідниця детально зупинилася і на формах власності, окрім вказала на акціонерні компанії та їх соціальну спрямованість.

Новаторським підходом відзначу окремий підрозділ роботи, у якому авторка з'ясувала соціальні взаємини підприємців та робітників, відкинувши застарілі безапеляційні твердження радянської історіографії про визиски робітничого класу. На численних прикладах показано як підприємці долали внутрішні бар'єри аби досягти порозуміння та виробничого порядку. Як і умови праці робітників та їхні протести, зауважуючи запізнілу появу, лише на початку ХХ століття, соціального партнерства.

Відзначаючи багатий фактичний матеріал, який зібрала авторка аби представити масштаби промисловості, варто зазначити, що вона віддала перевагу описуванню, а не аналізу. Розумію, що сама постановка проблеми вимагає фактичних даних, які для кінця XVIII – середини XIX століття зібрати було набагато важче, ніж за другу половину. Однак, подані в одній площині, без зазначення механізмів взаємодії, порівняння з такими чи іншими процесами хоча б, в сусідів, в пограничних зонах чи з внутрішніми губерніями російської держави, вони дещо втрачають наукову актуальність і не несуть очікуваних результатів.

Час від часу Світлана Мартинчук відступає від описаної схеми і її тексти навіть тоді, коли обтяжені цифрами, набирають новогозвучання. Йдеться, скажімо, про порівняння кількості цукрових заводів з такими ж у Київській, Подільській та Харківській губерніях (с. 145). Або про наслідки відміни державою винних відкупів в 1861 р. та переходу на акцизну систему. Цікаво, що розмір акцизного збору встановлювався від показника градусів спиртних напоїв. Теж саме спостерігається при аналізуванні стану сукняної

промисловості та коли йдеться про внесок іноземних колоністів, які зайняли досить помітну нішу в господарстві Волині.

Проте, важливо все ж зазначити, що запропонована в дисертації кількісна характеристика волинської промисловості вражає, як і те, що вона в своїй більшості була спрямована на задоволення життя місцевої людності.

Не можу втриматися аби не відзначити добре вписані загальні висновки дисертації, які увінчують її роботу та вказують, що Світлана Мартинчук справилася з поставленими завданнями і в кінцевому результаті можна говорити, що її дослідження збагачує сучасну українську історіографію. Авторці вдалося мобілізувати джерельну базу, інноваційні дослідницькі підходи та визначити основні чинники високого ступеню промислового розвитку Волинської губернії. Серед них поєднання господарських інтересів різних етносоціальних груп, зокрема цехові корпорації, через які відбувся поетапний перехід до більш ефективних форм розвитку підприємництва, які забезпечували економічний розвиток краю.

Робота має обов'язково побачити світ у вигляді монографії, а тому звертаю увагу на деяку некоректність у таких назвах, як, наприклад, «майстри-християни», відповідно мають бути «майстри-юдеї» (с. 27). Є неточності у назвах міністерств, як от Міністерство сільськогосподарської статистики (с. 114), чи фабричні присутствія, які чомусь названі управліннями (с. 167).

На завершення слід ще раз наголосити, що текст дисертації, поданий на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук Мартинчук Світланою Вікторівною «Промисловий розвиток Волинської губернії наприкінці XVIII – на початку ХХ ст.», справляє враження глибокої і новаторської наукової роботи. Дисертанткою було залучено надзвичайно багатий за різноманітністю та інформативною насиченістю масив джерел, що надало роботі достовірності і переконливості. Кожне з запропонованих нею положень є добре аргументованим та виваженим, апробованим в досить

чисельних публікаціях і наукових конференціях. Текст дисертації й висновки автореферату цілком відповідають вимогам положень «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року, а тому можна з повним правом стверджувати, що Світлана Вікторівна Мартинчук заслуговує присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Старший науковий співробітник
Інституту історії України
НАН України, д. і. н., проф.

В. Шандра

В. С. Шандра

